

**Економіка
сільського
господарства**

Прокопа І.В., д-р екон. наук, чл.-кор. УААН,

Попова О.А., канд. екон. наук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

**ЗАСЕЛЕНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ:
ДЕСТРУКТИВНІ ЗМІНИ І ЗАГРОЗИ**

Викладено результати досліджень розвитку демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості України за тривалий період (1991–2006 рр.). Встановлено тенденції, чинники, ареали поширення кризи, розроблено пропозиції щодо удосконалення методології визначення її меж. Подані авторські оцінки зміни демографічно-поселенської ситуації в сільській місцевості до 2015 р.

Причинно-наслідковий ланцюг розвитку демографічно-поселенських подій у сільській місцевості очевидний – депопуляція і міграційний відтік населення призводять до зменшення людності (обезлюднення) сіл, а в подальшому й до повного відмирання частини з них і, відповідно, до оголення сільських територій з утратою соціального контролю за їх розвитком. Деградація демографічно-поселенського потенціалу – кінцевий наслідок і найбільш видима частина цілого комплексу негативних економічних і соціальних процесів, які відбуваються в сільській місцевості України впродовж історично тривалого періоду і причиною яких є не лише суто сільські чи сільськогосподарські, але й загальнонаціональні економічні й інші проблеми. У свою чергу обезлюднення сільських територій створює загрози збереженню, повноцінному відтворенню і ефективному використанню їх людського (включаючи соціогуманітарний), природо-, матеріально-, простороворесурсного потенціалів в інтересах усього суспільства.

Демографічній кризі в Україні, яка особливо проявилася в сільській місцевості, присвячено цілу низку ґрунтовних праць вітчизняних учених-демографів [1–3], а тема соціально-демографічного занепаду села, згортання сільської поселенської мережі часто порушується в публікаціях з питань розвитку аграрного сектора економіки і сільських територій [4–6]. Водночас як демографічні, так і поселенські проблеми села зазвичай розглядаються на загальнонаціональному або регіональному рівні, хоча вони мають значно конкретнішу просторову "прив'язку". Дослідження їх на районному і поселенському рівнях, започатковане в Україні в середині 1990-х рр. Л.О.Шепотько та

її школою, потребує поглиблення і продовження, до чого може долучитися й ця публікація.

Метою статті є аналіз ситуації у сфері заселеності сільських територій різних ієрархічних рівнів, напрямів її зміни і можливого розвитку в майбутньому. Актуальність аналізу посилюється тим, що вже з початку 1990-х рр. у сільській місцевості України виокремився ряд територій демографічної і поселенської кризи – так звана "чорна пляма" з тенденцією її поширення. Автори, які є економістами-аграрниками, усвідомлюючи складність демографічних процесів, прагнули на основі синтезу демографічних і просторових аспектів більш поглиблено дослідити поряд з іншими "демо-поселенський зріз" у системі життєдіяльності сільського населення, вважаючи його надто важливим для забезпечення сталого сільськогосподарського та сільського розвитку.

Методологічні особливості дослідження і загальна характеристика демографічно-поселенських процесів у сільській місцевості. Масштабна депопуляція, що є нині головним чинником обезлюднення сіл, і наявність великої кількості населених пунктів, ресурсний, передусім людський, потенціал яких знизився до критичної межі (деградуючих сіл), як індикатори несприятливої соціально-економічної ситуації вже посіли певне місце в наукових дослідженнях. Як уже згадувалося, у 90-ті рр. було висунуто пропозицію виокремлювати в сільському секторі *занепадаючі аграрні території* в процесі розроблення та реалізації державних і регіональних програм. До них запропоновано відносити адміністративні райони, що відповідають одному з двох критеріїв: 1) середній за 3 роки рівень депопуляції сільського населення перевищує 15 осіб на 1000 жителів (15‰) – райони демографічної кризи; 2) частка деградуючих і безлюдних сіл у загальній кількості сільських населених пунктів району більша 40% – райони поселенської кризи [7]. Щодо деградуючих поселень, то до них пропонувалося відносити поселення з часткою мешканців пенсійного віку понад 50%, а в малих селах (до 200 осіб) – понад 40%. При цьому враховувалося, що зі згаданим показником тісно корелюють показники рівня інфраструктурної оснащеності сіл. Дослідники вважали за доцільне саме з числа районів демографічної і поселенської кризи виділяти аграрні території, що мають отримувати статус депресивних; при цьому допускалася можливість навіть усі ці райони визнати депресивними і сформулювати систему заходів щодо подолання їх деградації та запобігання поглибленню кризових явищ.

Склад районів демографічної і поселенської кризи в Україні впродовж останніх 15 років визначався на основі даних про природний рух сільського населення, а також матеріалів суцільних обстежень сільських населених пунктів, що періодично (один раз на 5 років) проводяться Держкомстатом України. Загальна кількість цих (назвемо їх проблемними) районів збільшується

Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози

зростаючими темпами: у 1991 р. їх нараховувалося 112, у 1996 р. – 121 (на 8% більше порівняно з попереднім періодом), у 2001 р. – 135 (на 11,6% більше), у 2006 р. – 168 (на 24,4% більше). В Україні нині нараховується 490 адміністративних районів (у 1991 р. їх було 483), отже частка районів демографічної і поселенської кризи у їх загальній кількості становить 34,3%. Порівняно з 1991 р. вона збільшилася на 11,1 відсоткового пункта.

Поряд з розширенням складу змінювалась і структура проблемних районів, визначена за критеріями, яким вони відповідають. На жаль, зміну цієї структури за тривалий період складно прослідкувати, оскільки на початковому етапі виокремлення районів демографічної і поселенської кризи вона не розкривалася. Проте й за період 2001–2006 рр. простежуються процеси, які мали місце в минулому, спостерігаються нині й, цілком можливо, продовжуватимуться в майбутньому.

Перш за все очевидним є визначальний вплив на деградацію демографічно-поселенського потенціалу сільських територій у 1991–2006 рр. наростання депопуляції. На початку цього періоду, коли середній рівень депопуляції у сільській місцевості України становив 4,6‰, нараховувалося всього десяток районів, де він перевищував 15‰. Уже в середині 90-х рр., коли середньоукраїнський рівень депопуляції підвищився до 8‰, кількість районів, які перевищили згадану межу, сягнула семи десятків. У 2001 р. вона становила 111, а в 2006 р. – 164 райони (табл. 1). Відповідно зростала й частка проблемних районів, визначених за демографічним критерієм, – з 10% на початку 90-х рр. до майже 98% у 2006 р.

Таблиця 1

Склад районів демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості України за відповідністю їх різним критеріям, 2001–2006 рр.

Показник	2001 р.	2006 р.	2006 р. до 2001 р.	
			+ –	%
Кількість районів демографічної і поселенської кризи – всього, од.	135	168	+33	124,4
у тому числі відповідають критеріям: коефіцієнт природного зменшення населення більше 15‰, од.	111	164	+53	147,7
%	82,2	97,6	×	×
частка деградуючих і безлюдних сіл у загальній чисельності сільських населених пунктів, од.	79	63	-16	79,7
%	58,5	37,5	×	×
обом одночасно, од.	55	59	+4	107,3
%	40,7	35,1	×	×

Джерело: визначено за даними Держкомстату України про природний рух населення відповідно у 1998–2000 і 2003–2005 рр. та на основі матеріалів суцільного обстеження сіл, проведеного органами державної статистики у 2001 та 2005 рр. на кінець року (форма 1-село).

Водночас упродовж аналізованого періоду відбувався нібито відхід на другий (за вагомістю) план поселенської складової процесу деградації демографічно-поселенського потенціалу села. По-перше, зменшувалася загальна кількість і частка районів, у поселенській мережі яких до деградуючих і безлюдних сіл належало більше 40% усіх населених пунктів. Якщо на початку 90-х рр. на ці райони припадало приблизно 90%, у 2001-му – 58,5, то у 2006-му – 37,5% загальної кількості проблемних районів. Схематично це відображено на рис. 1. По-друге, збільшувалася кількість районів поселенської кризи, які одночасно перевищували й рівень 15‰ депопуляції: у 2001 р. їх було 55 (69,6% усіх районів поселенської кризи), а у 2006 р. – 63 (93,6%). Складається враження, що поселенська криза майже повністю "входить в тінь" демографічної, покривається нею. Відтак, можливо, при визначенні проблемних територій варто обмежитися показником депопуляції, відмовившись від поселенського, обчислення якого пов'язане з певними труднощами?

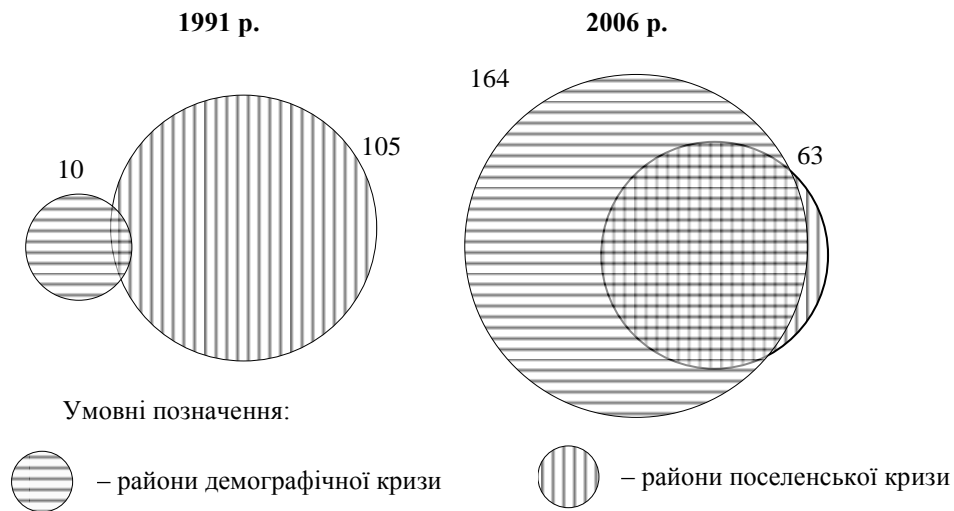

Рис. 1. Співвідношення районів демографічної та поселенської кризи в динаміці (процес нашарування кризових явищ)

З такою думкою не можна погодитися передусім тому, що досліджувані демографічний і поселенський критерії характеризують хоча й споріднені, але різні процеси, які відбуваються у сфері заселеності, використання, обслуговування сільських територій та суспільного контролю над ними. Тому вони не взаємозамінні, а взаємодоповнюючі. І факт відповідності району одночасно двом критеріям насправді свідчить не про зайвість одного з них, а про особливу (подвійну) кризовість демографічно-поселенської ситуації. Далі слід зважити на те, що показник депопуляції визначається на загальнорайонному рівні, тобто є середнім по певній сукупності поселень, а при визначенні частки деградуючих і безлюдних сіл у поселенській мережі враховується си-

туація у кожному населеному пункті. Нарешті, однією з особливостей групи деградуючих сіл є зменшення її чисельності впродовж аналізованого періоду (що й проявилось у зменшенні кількості районів поселенської кризи), яке, однак, свідчить не про послаблення, а про загострення поселенської проблеми.

Зменшення чисельності деградуючих сіл нині зумовлюється двома обставинами. Перша – зняття сільських поселень з обліку внаслідок повної втрати населення або приєднання до інших населених пунктів. Про поліпшення поселенської ситуації при цьому, звісно, не йдеться. Друга – вихід поселень з групи деградуючих внаслідок поліпшення співвідношення між чисельністю осіб пенсійного і непенсійного віку на користь останніх (темпи смертності осіб пенсійного віку перевищують темпи старіння жителів), у результаті чого село на певний період перестає відповідати критеріям віднесення до деградуючих [див. 4, с. 54]. Однак такі села продовжують обезлюднюватися, просуваючись до повної втрати населення. Отже, і в цьому випадку зменшення групи деградуючих сіл не означає поліпшення поселенської ситуації на території.

Динаміка досліджуваних показників поселенської і демографічної кризи зумовлена сутнісним зв'язком між ключовими явищами, які вони характеризують: високою часткою осіб похилого віку в структурі жителів певних поселень і рівнем смертності. Істотна деформація вікової структури на користь "старого" населення, яка мала місце в сільській місцевості в першій половині 90-х рр., зумовила наявність великої кількості деградуючих сіл і, відповідно, їх концентрацію в поселенській мережі. Висока смертність осіб пенсійного віку впродовж 10 років знизила їх частку в структурі сільського населення України на 2 пункти: із 29,3% у 1996 р. до 27,2% у 2006 р. Окрім цього, на рівень старіння сільського населення у цей період (друга половина 1990-х – початок 2000-х рр.) діяла і "демографічна хвиля", а саме – поповнення літнього населення (старше 60 років) порівняно з малочисельним контингентом "дітей війни". Це, у свою чергу, сприяло зменшенню кількості сіл з переважаням зазначеної вікової групи населення (деградуючих), але така "нормалізація" демографічної ситуації в них відбулася вже на нижчому рівні людності. При цьому загальна кількість районів демографічної і поселенської кризи зросла за рахунок демографічної складової.

Викладене дає підстави для припущення, що згаданий взаємозв'язок між показниками демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості може проявитися і за ситуації, коли рівень депопуляції знижуватиметься. Дійсно, якщо темпи смертності осіб пенсійного віку будуть меншими від темпів постаріння наближених до пенсійного вікових груп, а рівень народжуваності залишатиметься недостатнім, кількість деградуючих поселень зростатиме. Ця загроза цілком реальна, зважаючи на загальний процес обезлюднення сіл (у тому числі внаслідок невраховуваної статистикою трудової міграції) і нагромадження їх у групах з малою чисельністю населення, де

зазвичай вікова структура жителів є найнесприятливішою. Збільшення деградуючих поселень передвіщатиме, знову ж таки, наростання депопуляції: таке почергове посилення то поселенського, то демографічного аспектів засвідчує циклічність розвитку цих процесів та підтверджує обґрунтованість методології спільного їх урахування при дослідженні демографічно-поселенської ситуації.

Викладені вище методи визначення сільських територій з кризовою демографічно-поселенською ситуацією використовуються нами щонайперше для того, щоб можна було дослідити розвиток відповідних процесів за тривалий період. Водночас автори усвідомлюють необхідність удосконалення цієї методології. Зокрема, потребує врахування негативний наслідок на перший погляд позитивного явища зменшення чисельності деградуючих сіл, яке, однак, супроводжується зняттям їх з обліку чи зменшенням людності. Це могло б бути досягнуто використанням показників щільності сіл і щільності сільського населення (у розрахунку на одиницю площі відповідних територій), спроба якого зроблена в подальшому викладі.

Територіальні особливості деградації демографічно-поселенського потенціалу села. Погіршення демографічно-поселенської ситуації в сільській місцевості України має значну територіальну специфіку. Оскільки його визначальним чинником є депопуляція, розпочнемо розгляд з цього показника.

Сільську місцевість України депопуляція охопила ще в кінці 70-х рр. минулого століття. Масштаби її спочатку стрімко наростали, а після 2000 р. стабільно збільшувалися: у 1990 р. обсяг природного скорочення сільського населення становив 58,1 тис. осіб, у 1995 – 131,7 (226,7% у порівнянні з попереднім періодом), у 2000 – 153,9 (116,9%), у 2005 – 168,6 тис. осіб (109,6%) [8]. Рівень депопуляції підвищився з 0,7 особи на 1000 жителів у 1980 р. до 11,1 особи у 2005 р. До цього спричинились як підвищення смертності, так і зниження народжуваності населення. Водночас, починаючи з 2002 р., коефіцієнт народжуваності почав, хоч і незначною мірою, поступово збільшуватися (на 0,1–0,3 відсоткового пункта за рік), а у 2006 р. зріс на 0,9 пункта. Коефіцієнт смертності також поступово зростав до пікового рівня у 2005 р. і, навіть дещо знизившись у 2006 р. (на 0,7 пункта порівняно з 2005 р.), залишається найвищим за весь період депопуляції.

Помітне збільшення народжуваності та незначне зменшення смертності населення, а відтак зниження рівня депопуляції на селі у 2006 р. (воно відбулося в усіх областях і АР Крим) хотілося б вважати початком нової, позитивної тенденції у природному русі сільського населення. Проте для її підтвердження даних одного року замало. Для аналізу ж територіальних відмінностей демографічно-поселенської ситуації ми змушені використовувати дані за період до 2006 р., оскільки вони певною мірою "прив'язані" до

матеріалів періодичних суцільних обстежень сіл і на них базувалися розрахунки з визначення районів демографічної і поселенської кризи.

Показники природного руху сільського населення істотно диференційовані як за регіонами України, так і за адміністративними районами. Середній за 2003–2005 рр. рівень депопуляції в регіонах коливався від 0,5 у Закарпатській області до 23,2‰ у Чернігівській. При цьому у чотирьох областях (Закарпатська, Рівненська, Чернівецька, Івано-Франківська) він був меншим 5‰, у п'яти (Київська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області) – перевищував 15‰. Середні значення депопуляції в межах 5,1–10‰ мали 7, а 10,1–15,0‰ – 9 регіонів. Порівняно з 1998–2000 рр. депопуляція зросла в усіх 25 регіонах.

У кінці 1990-х рр. природний приріст сільського населення мали 22 райони, у 2003–2005 рр. їх залишилося лише 15. Кількість районів з депопуляцією у межах до 10‰ зменшилася з 196 до 140 (на 28,6%), натомість з депопуляцією від 10,1 до 15‰ – збільшилася на 6,2%, а понад 15‰ – на 47,7%. Зросла і концентрація останніх усередині областей. Зокрема, у Чернігівській області вона досягнула 100%, у Сумській – 94,4%, хоча для цього їм знадобився приріст усього по одному кризовому району в кожній. У Черкаській області за 5 років між 15‰ депопуляції на селі переступило 8 районів, у Житомирській – 7, Полтавській, Київській, Кіровоградській та Хмельницькій – по 5, внаслідок чого частка районів, які перебувають за цією межею, в одних областях досягла 43–50%, а в інших – 80% і більше (табл. 2).

Стрімко поповнилася в низці областей група районів з рівнем природного зменшення сільського населення 10–15‰ (передкризова). У Миколаївській і Тернопільській областях вона збільшилася на 7, у Донецькій – на 6, у Луганській – на 4 райони. Дедалі більше втягуються в цю групу кризового резерву райони Волинської, Львівської, Рівненської, Херсонської та Одеської областей. Не мали і не мають у ній своїх представників лише АР Крим і Закарпатська область.

Розподіл адміністративних районів за часткою деградуючих і безлюдних сіл у їх поселенській мережі змінювався впродовж 2001–2005 рр. у протилежному (відносно розподілу за рівнем депопуляції сільського населення) напрямі: кількість районів з більшою часткою таких сіл зменшувалася, а з меншою – збільшувалася. Тут дав про себе знати згадуваний у попередньому викладі ефект поліпшення вікової структури жителів сіл внаслідок прискореного вимирання осіб похилого віку. Характерно, що він проявився в більшості регіонів, за винятком АР Крим, Закарпатської, Херсонської, Чернівецької, а також Чернігівської і Сумської областей, у яких кількість районів з різною часткою деградуючих і безлюдних сіл залишалася незмінною (табл. 3).

**Розподіл адміністративних районів за результатами природного руху сільського населення
по регіонах України в 1998–2005 рр., од.**

Регіон	У середньому за 1998–2000 рр.					У середньому за 2003–2005 рр.					Природний приріст (скорочення), на 1000 осіб	
	приріст насе- лення	Депопуляція, ‰				приріст насе- лення	Депопуляція, ‰				1998– 2000 рр.	2003– 2005 рр.
		до 10,0	10,1–15,0	понад 15,0			до 10,0	10,1–15,0	понад 15,0			
				од.	у % до усіх ра- йонів				од.	у % до усіх ра- йонів		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Україна	22	196	161	111	22,6	15	140	171	164	33,5	- 9,1	-10,6
АР Крим	-	14	-	-	-	-	14	-	-	-	-4,8	-5,7
Вінницька	-	3	16	8	29,6	-	1	18	8	29,6	-12,5	-13,7
Волинська	3	13	-	-	-	2	11	3	-	-	-4,0	-5,5
Дніпропетровська	-	5	15	2	9,1	-	2	17	3	9,1	-11,7	-12,8
Донецька	-	7	11	-	-	-	-	17	1	5,6	-10,4	-12,4
Житомирська	-	8	10	5	21,7	-	2	9	12	52,2	-11,0	-14,2
Закарпатська	7	6	-	-	-	5	8	-	-	-	0,7	-0,5
Запорізька	-	7	12	1	5,0	-	1	14	5	25,0	-11,5	-12,4
Івано-Франківська	3	10	1	-	-	1	12	1	-	-	-0,8	-4,6
Київська	-	1	10	14	56,0	-	1	4	20	80,0	-14,6	-16,0
Кіровоградська	-	3	14	4	19,0	-	-	12	9	42,9	-12,9	-14,1
Луганська	-	6	7	5	27,8	-	-	11	7	38,9	-12,9	-13,9
Львівська	-	20	-	-	-	-	18	2	-	-	-4,8	-6,2
Миколаївська	-	17	2	-	-	-	10	9	-	-	-8,0	-9,5

Одеська	-	19	6	1	3,8	-	16	7	3	11,5	-7,6	-8,8
Полтавська	-	-	10	15	60,0	-	-	4	21	84,0	-15,1	-17,0
Рівненська	5	9	2	-	-	4	9	3	-	-	-1,4	-3,3
Сумська	-	-	2	16	88,9	-	-	1	17	94,4	-17,6	-19,4
Тернопільська	-	15	2	-	-	-	8	9	-	-	-7,5	-9,1
Харківська	-	5	16	6	22,2	-	3	14	10	37,0	-12,6	-13,5
Херсонська	-	17	1	-	-	-	16	2	-	-	-5,6	-7,1
Хмельницька	-	4	11	5	25,0	-	-	10	10	50,0	-12,6	-15,0
Черкаська	-	1	11	8	40,0	-	1	3	16	80,0	-14,1	-16,1
Чернівецька	4	6	1	-	-	3	7	1	-	-	-2,3	-4,0
Чернігівська	-	-	1	21	95,4	-	-	-	22	100,0	-19,9	-23,2

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України про природний рух населення.

Розподіл адміністративних районів за часткою деградуючих і безлюдних сіл у сільській поселенській мережі за регіонами України у 2001–2006 рр., од.

Регіон	2001					2006					Динаміка (2006 у % до 2001)	
	до 20,0%	20,1– 30,9%	30,1– 40,0%	понад 40,0%		до 20,0%	20,1– 30,9%	30,1– 40,0%	понад 40,0%		щільності сільського населення	чисельності сіл людніс- тю до 50 осіб
				всього	у тому чис- лі з рівнем депопуляції понад 15‰				всього	у тому чис- лі з рівнем депопуляції понад 15‰		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Україна	245	82	84	79	55	275	95	57	63	59	95,9	112,2
АР Крим	14	-	-	-	-	14	-	-	-	-	95,9	113,4
Вінницька	12	10	4	1	-	15	9	2	1	1	92,3	116,2
Волинська	13	3	-	-	-	16	-	-	-	-	96,4	120,6
Дніпропетровська	4	4	12	2	-	4	13	5	-	-	93,5	111,6
Донецька	5	8	4	1	-	9	7	2	-	-	92,3	112,7
Житомирська	8	5	6	4	3	9	6	4	4	3	92,5	115,2
Закарпатська	13	-	-	-	-	13	-	-	-	-	98,6	100,0
Запорізька	11	2	5	2	1	12	4	2	2	2	92,6	117,5
Івано-Франківська	13	1	-	-	-	14	-	-	-	-	97,0	123,8
Київська	5	8	9	3	1	9	9	4	3	3	90,8	106,4
Кіровоградська	2	9	8	2	1	6	10	4	1	1	91,5	105,8
Луганська	8	2	5	3	1	9	4	3	2	2	91,1	114,5
Львівська	18	2	-	-	-	20	-	-	-	-	95,5	108,1

Миколаївська	16	1	2	-	-	17	2	-	-	-	93,2	113,0
Одеська	19	7	-	-	-	22	4	-	-	-	95,5	118,9
Полтавська	1	4	6	14	10	1	7	6	11	9	91,5	108,9
Рівненська	14	2	-	-	-	14	2	-	-	-	97,0	108,5
Сумська	-	-	3	15	13	-	-	3	15	15	90,0	110,3
Тернопільська	16	1	-	-	-	17	-	-	-	-	96,1	123,5
Харківська	3	3	10	11	5	3	7	13	4	3	92,4	110,4
Херсонська	18	-	-	-	-	18	-	-	-	-	94,3	130,2
Хмельницька	8	6	6	-	-	10	5	5	-	-	91,6	126,5
Черкаська	13	4	2	1	1	12	6	2	-	-	92,1	121,4
Чернівецька	11	-	-	-	-	11	-	-	-	-	96,9	100,0
Чернігівська	-	-	2	20	19	-	-	2	20	20	88,1	111,7

Джерело: розраховано за матеріалами суцільних обстежень сільських населених пунктів, проведених органами державної статистики у 2001 р. та у 2005 р. на кінець року (форма 1-село).

Водночас, як видно з табл. 3, доволі стрімко знижувалася щільність сільського населення і зростала кількість сіл людністю до 50 осіб. Щодо щільності населення, то найшвидше вона зменшувалась у Чернігівській і Сумській областях (відповідно на 11,9 та 10,0% за п'ятирічний період), у яких найбільше районів мають кризові показники концентрації деградуючих поселень і депопуляції населення. Більше ніж на 9% скоротилася щільність сільського населення у Київській області, на 8–9% – у Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Хмельницькій, на 7–8% – у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Харківській, Черкаській областях. Що ж стосується зростання кількості сіл людністю до 50 осіб, то це означає перехід сільських поселень більшої людності через втрату населення у "групу ризику", звідки близька дорога до повного обезлюднення. Про реальність такого шляху свідчить вікова структура їх жителів: у 2005 р. частка дітей віком до 17 років у селах людністю до 50 осіб становила 11,4%, а людністю понад 1000 осіб – 21,3%, натомість частка жителів віком понад 55 років – відповідно 55,9 та 29,0% [9].

В Україні у 2001–2005 рр. кількість сіл людністю до 50 осіб (включаючи безлюдні) збільшилася на 12,2%, а їх частка в сільській поселенській мережі досягла 13,8%. Найвищими темпами збільшувалася група найменших сіл у тих областях, де їх поки що не надто багато – Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській. Водночас близькими до середньоукраїнського темпами зростала вона і в областях з насиченістю малими селами у межах 15–20% поселенської мережі – Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Луганській, Миколаївській. У ряді областей – Чернігівській, Сумській, Харківській – хоча ці темпи й були нижчими, але тут частка малих сіл досягала 25–32%. Усе це свідчить про те, що зі зменшенням районів поселенської кризи негативні тенденції не зникають і практично не послаблюються, деструктивні процеси продовжуються в дещо інших формах, поступово доводячи ситуацію до згортання поселенської мережі.

У 2006 р. в 10 областях нараховувалося загалом 63 райони з часткою деградуючих і безлюдних сіл більше 40%. У Чернігівській області зазначений рівень концентрації згаданих сіл мали 20 районів із 22 (90,9%), у Сумській – 15 із 18 (83,8%), у Полтавській – 11 із 25 (44,0%); по 4 райони поселенської кризи нараховувалось у Житомирській і Харківській, 3 – у Київській, по 2 – у Запорізькій і Луганській, по 1 – у Вінницькій і Кіровоградській областях. Рівень депопуляції у більшості районів поселенської кризи також перевищував 15%, тобто для них був притаманний і демографічний вимір кризовості. Додатковий аналіз демографічно-поселенської ситуації в 16 районах, які у 2001–2006 рр. вибули з групи територій поселенської кризи, показав, що в них, як правило, вищі темпи падіння щільності сільського населення, ніж в середньому по їх областях.

Підсумкові дані про територіальне розміщення районів демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості України та динаміку їх кількості у 1991–2006 рр. за регіонами подано у табл. 4. До таблиці занесено лише ті області, у яких є чи впродовж зазначеного періоду хоча б один раз були виявлені згадані райони. Області розташовано у спадному ранжованому порядку за часткою проблемних районів у загальній їх кількості у 2006 р. Як видно, загальне зростання чисельності проблемних районів у сільській місцевості України в 1991–2006 рр. неоднозначно проявилось на регіональному рівні. Поряд з регіонами, у яких кількість цих районів збільшувалася, є такі, де цей процес має змінний, а також і зворотній характер.

Таблиця 4

Райони демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості регіонів України, 1991–2006 рр.

Області	1991		1996		2001		2006	
	оди- ниць	у % до усіх районів	оди- ниць	у % до усіх районів	оди- ниць	у % до усіх районів	оди- ниць	у % до усіх районів
Україна	112	23,2	121	24,7	135	27,6	168	34,3
Чернігівська	20	90,9	22	100,0	22	100,0	22	100,0
Сумська	16	88,9	15	83,3	18	100,0	17	94,4
Полтавська	17	68,0	15	60,0	19	76,0	23	92,0
Київська	10	40,0	9	36,0	16	64,0	20	80,0
Черкаська	3	15,0	7	35,0	8	40,0	16	80,0
Житомирська	5	21,7	6	26,1	6	26,1	13	56,5
Хмельницька	1	5,0	1	5,0	5	25,0	10	50,0
Кіровоградська	8	38,1	5	23,8	5	23,8	9	42,9
Харківська	15	60,0	16	59,3	12	44,4	11	40,7
Луганська	4	22,2	6	33,3	7	38,9	7	38,9
Вінницька	2	7,4	5	18,5	9	33,3	8	29,6
Запорізька	5	28,8	4	20,0	2	10,0	5	25,0
Дніпропетровська	4	20,0	7	31,8	4	18,2	3	13,6
Одеська	-	-	1	3,8	1	3,8	3	11,5
Донецька	1	5,5	2	11,0	1	5,5	1	5,5
Миколаївська	1	5,3	-	-	-	-	-	-

Джерело: складено за даними: Село: сучасна політика та стратегія розвитку / Л.Шепотько та ін. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. – С. 321; розрахунками авторів за 2001 і 2006 рр. на базі даних Держкомстату України про природний рух населення та матеріалами суцільних обстежень сільських населених пунктів.

Регіонами найбільш гострої демографічно-поселенської кризи в сільській місцевості є північно-східні області України – Чернігівська, Сумська і Полтавська. У Чернігівській області частка проблемних районів ще у 1991 р. перевищила 90% їх загальної кількості, у 1996 р. вона досягла 100% і утримується на цьому рівні. У Сумській і Полтавській областях зростання кількості проблемних районів було нерівномірним, але назагал їх частка у 2006 р. перевищила 90%. Показник концентрації проблемних районів вище 90% загальної кількості їх у регіоні, на нашу думку, можна вважати верхнім рівнем демографічно-

поселенської кризи з ознаками катастрофи. На картограмах (рис. 2 і 3) видно, що кризова ситуація цього рівня у 1991 р. обмежувалася Чернігівською областю, а в 2006 р. поширилася на Сумську і Полтавську області.

Досить високим (критичним) рівнем кризової ситуації можна вважати наявність у регіоні проблемних районів у межах від 60 до 90% їх загальної кількості. Цього рівня у 2006 р. досягли центральні області – Київська і Черкаська, причому перша з них пройшла відповідний шлях більш-менш поступово (вона уже в 1991 р. мала 10 проблемних районів), друга – доволі стрімко. Середній рівень демографічної і поселенської кризи спостерігається в регіонах з часткою проблемних районів від 30 до 60%, до яких належать Житомирська, Хмельницька, Кіровоградська, Харківська і Луганська області. Вони нібито "розвивають" компактно розташовані перші дві групи кризових областей, продовжуючи їх ареал на захід, схід і південь (рис. 3).

До регіонів з низьким рівнем демографічної і поселенської кризи на селі (частка проблемних районів у межах 0,1–30,0%) належать Вінницька, Запорізька, Дніпропетровська, Одеська і Донецька області. У 1991 р. до цієї групи регіонів входила Миколаївська область, але вибула з неї у 1996 р. Усі ці області з заходу, півдня і сходу прилягають до попередніх трьох груп. При цьому при порівнянні картограм розміщення сільських територій демографічної і поселенської кризи у 2001 і 2006 рр. створюється враження, що найбільш насичена кризова "пляма", яка з'явилася на півночі країни, "розповзається" в усі боки, захоплюючи дедалі більшу площу сільської місцевості.

В областях з низьким рівнем насиченості проблемними районами (окрім Одеської) упродовж 1991–2006 рр. кількість цих районів то зростала, то зменшувалася, що, зрештою, можна визнати природним для пограничної групи. Водночас наявність таких областей в інших групах підтверджує думку про можливий циклічний характер деградаційних процесів на селі, що необхідно мати на увазі при прогнозуванні їх подальшого розвитку.

Прогностична оцінка розвитку демографічно-поселенської ситуації в регіонах України. За результатами проведеного дослідження автори спробували зробити висновки щодо ймовірного стану демографічно-поселенської ситуації в сільській місцевості регіонів України в найближчі 10 років та основних умов, за яких можна очікувати зрушень на краще. Зауважимо, що відповідні оцінки ґрунтуються переважно на аналізі існуючих тенденцій та прогнозуванні їх майбутнього розвитку в усіх адміністративних районах (490 од.). За наслідками аналізу динамічних рядів зміни досліджуваних показників у минулому, а також за умови гіпотетичного збереження сукупності факторів, які визначають перебіг процесу, і їх певної кількісної міри впливу методом екстраполяції розраховані прогнозовані рівні часового ряду. Автори свідомі

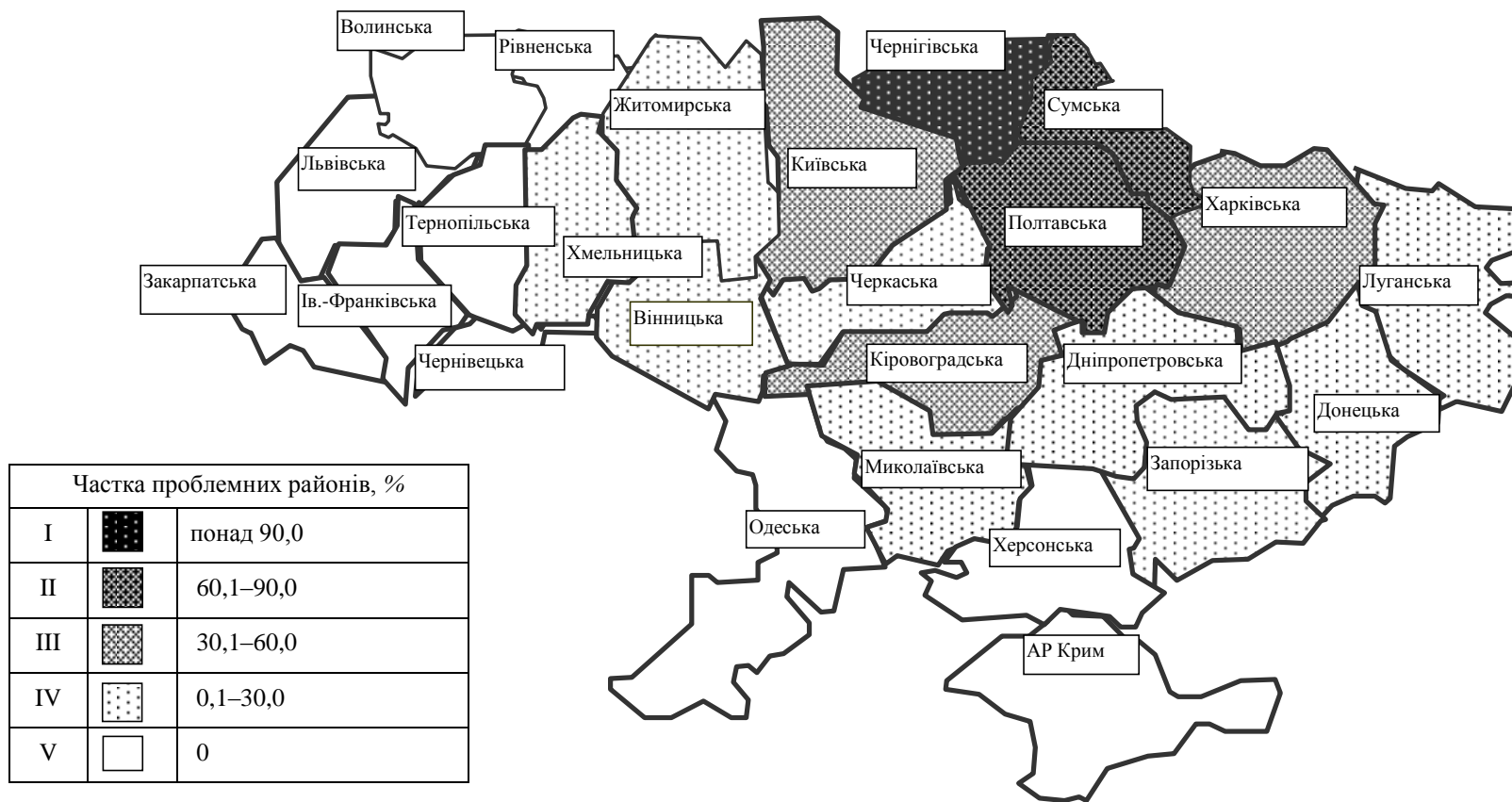

Рис. 2. Групування регіонів України за наявністю адміністративних районів демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості, 1991 рр.

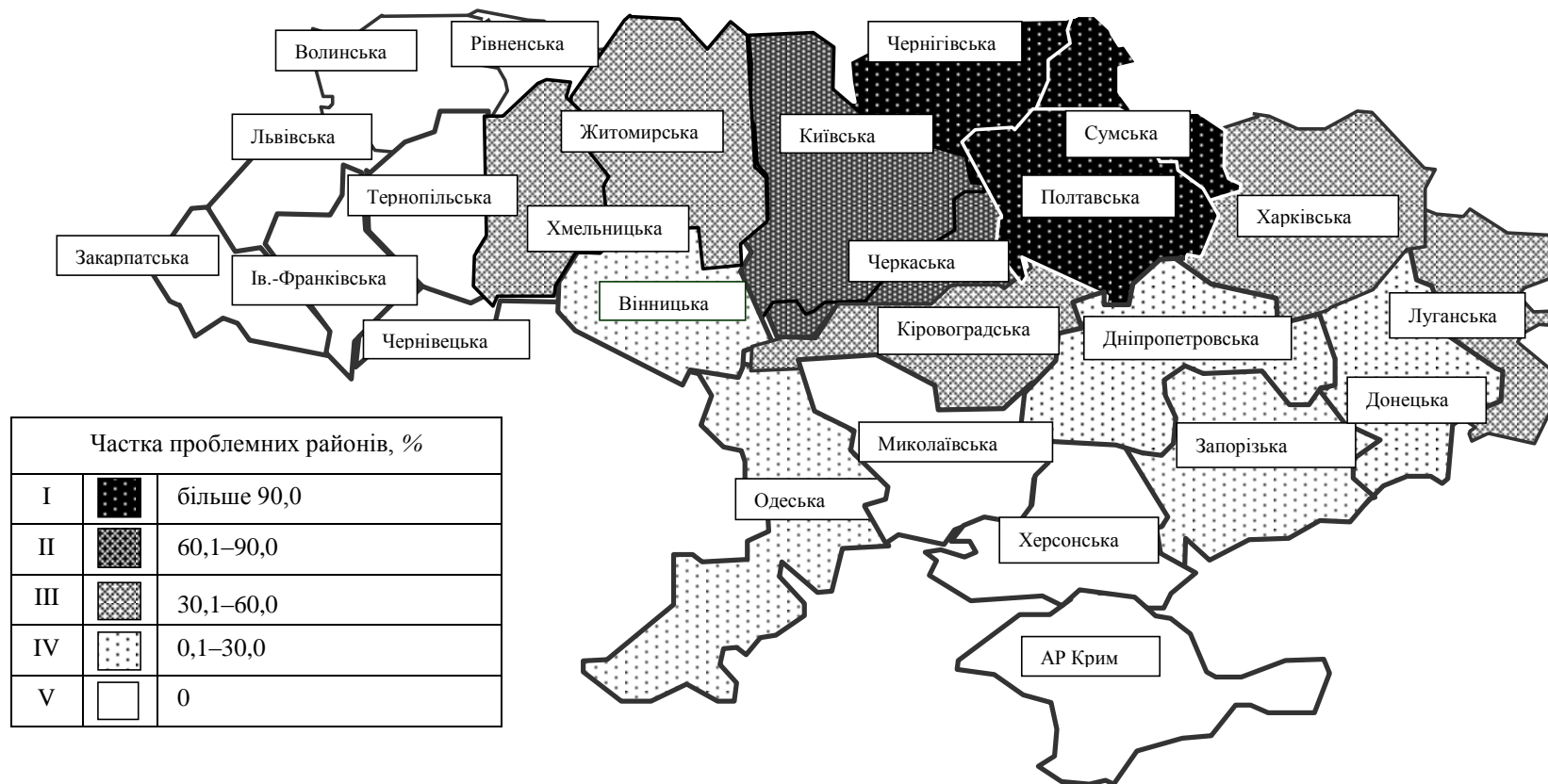

Рис. 3. Групування регіонів України за наявністю адміністративних районів демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості, 2006 р.

того, що ці оцінки на майбутнє є більшою мірою припущенням щодо розвитку процесу з урахуванням даних за минулий період та інтуїції, ніж прогнозом, оскільки не ставилися і не реалізовувалися вимоги щодо конкретизації та контролю результатів, необхідні для прогнозу.

Насамперед відзначимо деякі методологічні засади та сутнісні характеристики здійсненої оцінки розвитку демографічно-поселенської ситуації в сільській місцевості регіонів України.

По-перше, як відомо, демографічним процесам властива посилена інерція (пролонгована дія). Відтак сформований прогноз є *інерційним*, оскільки визначальні фактори та тенденції минулого в демографічно-поселенській сфері матимуть довготривалі наслідки. Інерційність названих процесів проявляється дwoяко: як збереженням у часі загальних тенденцій їх перебігу – темпу, якості приростів тощо, так і припущенням, що умови, які визначали ці тенденції в минулому, несуттєво зміняться в майбутньому; якщо ж навіть будуть певні відхилення, то їх вплив матиме короточасний ефект і кардинально не змінить загальної демографічно-поселенської ситуації. Зокрема, як стверджують демографи, депопуляція в Україні набула спонтанного характеру. Демографічний прогноз до 2050 р., здійснений науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, свідчить про те, що в Україні триватиме скорочення числа мешканців, зумовлене переважно депопуляцією [10].

По-друге, *демовідтворювальний потенціал* сільського населення України *виснажений* тривалим падінням народжуваності, що справлятиме негативний вплив ще досить тривалий час. Деформацію вікового складу сільського населення не вдасться швидко зліквідувати навіть за умов певних заходів щодо підвищення життєвого рівня. Відтак, враховуючи циклічний характер демографічно-поселенської кризи на сільських територіях, є підстави констатувати, що навіть за зменшення депопуляції кризові явища у поселенській мережі, зокрема обезлюднення малих сіл, можуть продовжуватися, зумовлюючи згортання цієї мережі. Це проявлятиметься також у подальшому зменшенні щільності сільського населення та сільських поселень на території. Відтак можна очікувати "добавки" районів демографічно-поселенської кризи навіть у тих регіонах, які не вирізняються високою депопуляцією.

Висновок про вразливість малих сіл та важливість їх збереження як складової поселенської мережі обґрунтовувався вітчизняними науковцями на чолі з Л.О.Шепотько ще у 1980-ті рр., коли в Україні наростало несприйняття політики поділу сіл на "перспективні" і "неперспективні". Цієї позиції дотримувалися й відомі зарубіжні вчені. Дослідники Новосибірської економіко-соціологічної школи стверджували, що малі поселення є важливою частиною сільського розселення, свого роду "бастіоном", який захищає більші села від скорочення людності [11]. Хоча самоліквідація частини з них неминуча з різ-

них причин, цей процес бажано не форсувати, а навпаки, стримувати різноманітними заходами підтримки подальшого розвитку.

По-третє, викладені далі прогнозні оцінки розвитку демографічно-поселенської ситуації слід вважати *прогнозом-застереженням*: він реалізуватиметься за відсутності комплексних запобіжних дій з боку владних структур та активної (чи й пасивної) протидії самого сільського населення, сільських громад. На щастя, саме остання, як свідчать непоодинокі факти, нерідко спростовує песимістичні прогнози.

Слід зазначити й таке: подолання демографічно-поселенської кризи на селі примітивно зводити, наприклад, до надання допомоги сім'ям при народженні дітей чи інших заходів економічного характеру, хоча, безсумнівно, згадане є важливими матеріальними передумовами розв'язання проблеми. Мова повинна йти про докорінну зміну підходів до організації життєдіяльності населення на сільських територіях, подолання уявлень про урбанізацію як єдино прогресивний напрям суспільного розвитку, пов'язаний з концентрацією населення в обмеженій кількості міських поселень; переосмислення суті, змісту і форм соціально-економічного розвитку сільського сектора національного господарства і суспільства. У розвинених країнах світу відповідна зміна підходів втілюється в політику сільського розвитку, формування і реалізація якої об'єктивно актуалізується.

Реалізовані ж однієї заходи, зокрема, підвищення допомоги сім'ям при народженні дітей, як стверджують дослідники-демографи, не відігравали і не можуть відігравати визначальну роль у подоланні демографічної кризи. Як показує досвід, цей інструмент демографічної політики діє за принципом "доза – ефект", оскільки не є системою заходів, яка відповідає суспільній організації народжуваності як діяльності з ефективно діючим соціально-економічним механізмом задоволення і відтворення потреби сім'ї в дітях [див. 1, с. 474, 476]. Про відсутність нині такої потреби, особливо в сільській місцевості, свідчить такий приклад. Жінка-керівник одного з сільгоспприємств на Дніпропетровщині зізналася журналістові, що, очолюючи впродовж 15 років господарство, вона буквально умовляла молоді сім'ї мати не одну дитину, а декілька. Вірила що зміцніє господарство, стане на ноги держава і скрізь буде потрібна молодь. Але з часом зрозуміла, що підрастаюче покоління стає зайвим. "Тому більше не агітую молодих батьків збільшувати сім'ї – не хочу, щоб потім звинувачували мене в бідах, які чекають юних" [12].

Беручись до прогнозних оцінок до 2015 р., автори мали змогу використати статистичну базу за минулі 15 років. Спочатку були проведені узагальнені розрахунки прогнозованої кількості адміністративних районів демографічної і поселенської кризи з використанням відповідних вбудованих статистичних функцій Excel (для обчислення експоненціальної апроксиманти кривої). У результаті встановлено, що в 2015 р. кількість районів демографічно-

поселенської кризи може становити 229 одиниць. Практично зазначену вище кількість районів можна було отримати з екстраполяції середнього темпу зростання, який у 1991–2006 рр. становив 114,5%. Проте цілком очевидним є підвищення інтенсивності розвитку демографічно-поселенської кризи саме в останні 5 років, коли ланцюговий темп зростання кількості проблемних районів становив 124,4% проти 108 у 1991–1996 рр. і 111,6% у 1996–2001 рр.

Для детальніших прогностичних оцінок була проаналізована ситуація в кожному районі та відібрані ті з них, що вже характеризуються високим рівнем депопуляції (перевищення 15‰), близько підійшли до цієї межі або сформовані в них тенденції зростання депопуляції вказують на можливість її перевищення в прогностичний період. Після цього визначалися райони поселенської кризи, у яких частка деградуючих і безлюдних сіл становить або близька до перевищення 40%. Переважна їх кількість уже була відібрана за домінуючим демографічним показником депопуляції. Встановлена загальна кількість адміністративних районів демографічно-поселенської кризи може знаходитися в межах 235–245 одиниць.

Розміщення цих районів свідчить про поширення процесу деградації демографічно-поселенського потенціалу села практично на всю територію України, поглиблення кризових явищ, втягування в них регіонів, у яких ніні вони ще не проявляються достатньо жорстко. До кола регіонів з найвищим рівнем кризової ситуації (частка проблемних районів перевищує 90%) в період до 2015 р. приєднується Черкаська область. Наступна за цією групою (60,1–90,0%) істотно розшириться за рахунок входження до неї, окрім Київської, ще й Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Кіровоградської, Дніпропетровської, Харківської, Луганської і Донецької областей. Третю групу (30,1–60,0%) сформують Запорізька і Одеська області, а решта регіонів (за винятком Закарпаття і Криму) увійде до четвертої групи з часткою районів демографічної і поселенської кризи в межах до 30% їх загальної кількості (рис. 4).

Слід зазначити, що при оцінці демографічно-поселенської ситуації в сільській місцевості регіонів України в період до 2015 р. до уваги бралися не лише можливі показники депопуляції населення та його вікової структури в селах (наявність деградуючих сіл), а й темпи зменшення щільності населення в розрахунку на 1 кв. км. території. За критичну межу взято значення цього показника вище 8% упродовж п'яти років – приблизно подвоєний середньоукраїнський рівень у 2001–2006 рр. Зазначений показник використано як додатковий аргумент при визначенні кількості проблемних районів у тій чи іншій області, зокрема у випадках, коли зміна ситуації за двома основними показниками видавалася надто радикальною (наприклад у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій областях, які у прогностичному періоді можуть "перестрибнути" з четвертої до другої групи за часткою проблемних районів).

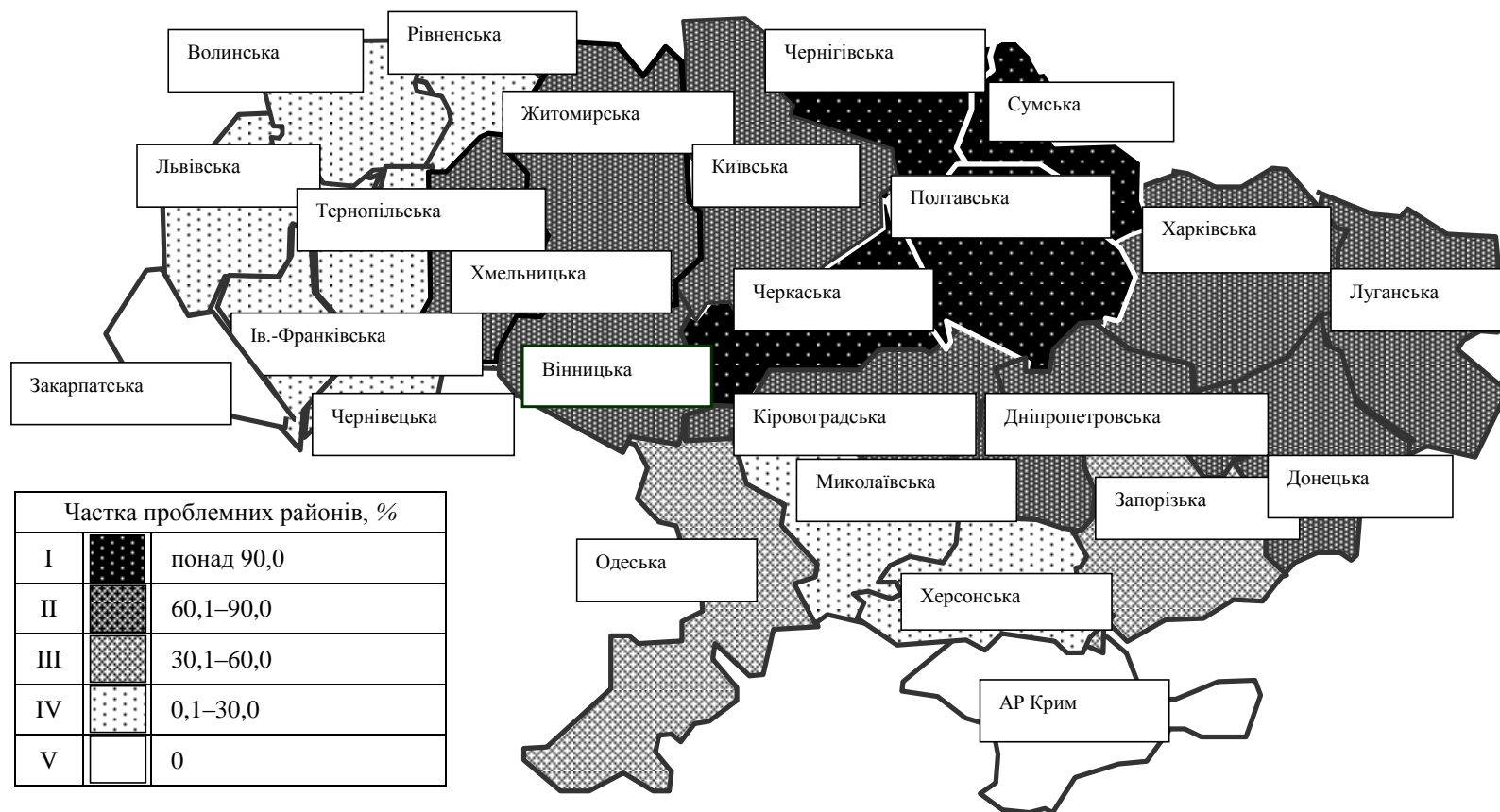

Рис. 4. Групування регіонів України за наявністю адміністративних районів демографічної і поселенської кризи в сільській місцевості (прогноз на 2015 р.)

Окрім інерційного прогнозу, авторами оцінювалася можливість і оптимістичного розвитку ситуації. За цього варіанту основне "вогнище" демографічно-поселенської кризи практично збережеться, оскільки для її послаблення потрібні великі зусилля і тривалий час. Змін у позитивному напрямі (також за умови цілеспрямованих дій) можна очікувати лише в "сірій" зоні (четверта і третя групи регіонів), тобто в тих областях, у яких кризові тенденції не зайшли далеко.

Висновки. Тривала депопуляція і міграційний відтік населення із сільської місцевості призводять до зменшення людності (обезлюднення) сіл, а в подальшому й повного відмирання частини з них, внаслідок чого оголюються сільські території, втрачається суспільний контроль за їх розвитком.

На початку 90-х рр. в Україні нараховувалося 112 районів демографічної і поселенської кризи (за відповідністю одному з 2-х критеріїв: рівню депопуляції у сільській місцевості понад 15% і часткою деградуючих і безлюдних сіл у загальній кількості населених пунктів більше 40%) з найбільшою концентрацією їх в Чернігівській та ареалом поширення на інші області. До 2006 р. найгостріші кризові явища охопили ще й Сумську і Полтавську області, високого рівня досягли в центральних Київській і Черкаській областях. Дещо нижча концентрація проблемних районів кризи в прилеглих до цієї зони областях нібито "розмиває" компактно розташовану кризову "пляму", продовжуючи її на захід, схід і південь. Загалом у 2006 р. в 15 областях нараховувалося 168 районів демографічної і поселенської кризи.

За прогнозними оцінками, за відсутності комплексних запобіжних дій з боку владних структур процес деградації демографічно-поселенського потенціалу села може поширитися практично на всю територію України (за винятком Закарпаття і Криму). До кола регіонів з найвищим рівнем кризової ситуації (Чернігівська, Сумська, Полтавська області) приєднується й Черкаська область. Наступна група розшириться за рахунок входження до неї, окрім Київської, ще Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Кіровоградської, Дніпропетровської, Харківської, Луганської і Донецької областей. За оптимістичного розвитку ситуації це основне "вогнище" демографічно-поселенської кризи практично збережеться; змін у позитивному напрямі (за умови цілеспрямованих дій) можна очікувати лише в "сірій" зоні, тобто в тих областях, у яких кризові тенденції не зайшли далеко.

Виокремлення районів з різним станом демографічно-поселенської ситуації в сільській місцевості та зон їх локалізації є одним із важливих напрямів дослідження проблем сільського розвитку в Україні і сприятиме його активізації.

Література

1. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / НАН України. Інститут економіки; За ред. В.Стешенко. – К., 2001. – 560 с.

2. *Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М.Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.*
3. *Населення України-2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України; Держкомстат України, 2004. – 342 с.*
4. *Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х т. – Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський, В.Д.Яровий. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – С. 47–62.*
5. *Бородіна О.М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – С. 63–72.*
6. *Андрійчук В.Г., Зубець М.В., Юрчишин В.В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. – К.: Аграрна наука, 2005. – С. 21, 24.*
7. *Село: сучасна політика і стратегія розвитку / Л.Шепотько, І.Прокопа, О.Максимюк та ін. – К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. – С. 43–60.*
8. *Статистичний щорічник України за 2006 рік / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2007. – С. 335.*
9. *Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2006. – С. 22.*
10. *Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М.Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – С. 114–115.*
11. *Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Ред. кол.; Отв. ред. Т.И.Заславская, З.И.Калугина. – Новосибирск: Наука, Сиб. предприятие РАН, 1999. – С. 43, 45.*
12. *Петрушенко М. Чим більше працюємо, тим більший відчай бере // Урядовий кур'єр. – 2008. – 24 січня.*